

ISSN 2218-4783

**AZƏRBAYCAN
MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAHXÇIVAN BÖLMƏSİ**

**НАХЧЫВАНСКОЕ
ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА**

**AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES
NAKHCHIVAN BRANCH OFFICE**

XƏVƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

**ИЗВЕСТИЯ
СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

**PROCEEDINGS
THE SERIES OF SOCIAL AND
HUMANITIES SCIENCES**

2018, № 3

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

CÜMHURİYYƏT TARİXİNDƏN BƏHS EDƏN DƏYƏRLİ MƏNBƏ

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Şərqdə ilk müstəqil demokratik respublikanın qurulmasında əvəzolunmaz siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı ədəbi və publisistik fəaliyyəti ilə də diqqəti cəlb etmişdir. Məqalədə böyük vətənpərvər şəxsiyyətin Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti haqqındakı qənaətlərinin öz əksini tapdığı 1923-cü ildə Atatürk mükafatına layiq görülmüş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı kitabından bəhs olunur. Kitabda Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətidən əvvəlki, ikillik müstəqillik dövrü və cümhuriyyətdən sonrakı dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə dəhi şəxsiyyətin münasibəti ifadə olunmuş və Rusiya siyasətinin iç üzünü açılmışdır.

Açar sözlər: *müstəqillik, cümhuriyyət, türkçülük, hüquq, bolşevizm.*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli istiqlaliyyət hərəkatının liderlərindən biri, mühacirətdə daim vətən eşqi ilə alışıb yanan, dünyaya gözlərini yumarkən belə: “Azərbaycan, Azərbaycan!” – deyərək öz xalqının gələcəyindən nigaran qalan böyük vətənpərvər ictimai xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adı təkcə Azərbaycan tarixinə deyil, ümumilikdə azadlıq, hürrüyyət tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Onun “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!”, “İnsanlara hürrüyyət, millətlərə istiqlal!”, “Gələcək – millətləri süngü gücü ilə yapma rejimə boyun əydirmənin deyil, milli hakimiyyətə, haqqa və hürrüyyətə dayanan istiqlalçılığındır” kimi aforizmləri, 1951-ci il 26 avqust, 1952-ci il və 1953-cü il 28 may olmaqla Azərbaycan xalqına müraciətləri azadlıq və milli istiqlal prinsiplərinin məcmusu, başqa sözlə desək, Azərbaycanın nicat, qurtuluş yolunu göstərən əvəzolunmaz fikirlərdir. “Acı bir həyat” (1912), “Azərbaycan Cumhuriyeti Keyfiyyət-i Teşekkülü ve İndiki Vəziyyəti” (1923), “Esrimizin Siyavuşu” (1925), “Kafkasya Türkleri” (1928), “Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı” (1950), “Çağdaş Azərbaycan Tarihi” (1951), “Azərbaycan şairi Nizami” (1951) və s. əsərlərin müəllifi olan Azərbaycanın istiqlal mücahidinin 1923-cü ildə Türkiyənin İzmir şəhərində keçirilmiş “Kitab bayramı”nda “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı kitabı Atatürk mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycanın müstəqil ikən get-gedə bütün hüquqlarının Rusiyaya verilməsi, bolşeviklərin Azərbaycana guya millət tərəfindən çağırılması, bolşevik Azərbaycanının xoşbəxt olaraq qəbul edilməsi, bolşeviklərə qarşı çıxarılan üsyanlara münasibət və s. yanlış mülahizələrə aydınlıq gətirilmişdir.

Əsər böyük türkçü, Turançı ədib, ictimai xadim, “türkçülüyn atası” [5] Əli bəy Hüseynzadənin kitab haqqındakı fikirlərini ifadə edən “Bir mütaliə” adlı yazı ilə başlayır. İqtisadi, siyasi baxımdan bütün dünya üçün böyük əhəmiyyətə malik olan Bakının, Azərbaycanın, ümumən bütün türklüyn müqəddəs və davamlı istiqlalı və istiqbalı məsələsi əsas mövzu olaraq seçildiyindən Əli bəy bu kitabı “mətbuatımıza pək qiymətli bir hədiyyə” [3, s. 7] hesab etmişdir. Əli bəyin fikrincə, Azərbaycanın ən böhranlı zamanlarında fəal bir mücahid sifətilə çalışmış, bir çox mühüm siyasi hadisələri yaxından

görmüş və sərgüzəştlərlə dolu bir həyat yaşamış M.Ə.Rəsulzadənin çox qiymətli məlumat və müşahidələrinin əksi olan bu əsər həm də Türkiyə mətbuatında türk ölkələri haqqında məlumat verən əsərlər sahəsindəki boşluğu dolduracaqdır. Əli bəy Hüseynzadə bu kimi əsərlərlə türk istiqlalının mücahidlərinin yetişəcəyinə və xalqın oyanacağına böyük ümid bəslədiyini ifadə edir: “Ümid edirəm ki, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” ilk “Kitab bayramı” ziyafətində ən dadlı, ən müğdi qidaya-ruhiyyələrindən biri olur və ... türk istiqlalının mücahidlərini, nigahbanlarını bəslər, təqviyə edər və oyandırar!” [3, s. 8].

Avropada şərqşünaslıq artıq bir elm kimi formalaşdığı, həyatını bu sahəyə həsr edən şərqşünas alimlərlə yanaşı Şərqə dair saysız-hesabsız kitablar, jurnallar mövcud olduğu halda, şərqçilərin sənə bu sahədə çox az məlumatlarının, tədqiqat əsərlərinin olması Məhəmməd Əmin bəyi “şərqçiləri yekdigərinə tanıdacaq” [3, s. 9] belə bir əsəri yazmağın gərəkli olduğu qənaətinə gətirmişdir. Müstəqil Türkiyə (“böyük Türkiyə”) və Azərbaycan (“kiçik Türkiyə”) xalqı arasındakı münasibəti “iki qardaş münasibəti qədər səmimiyanə” [3, s. 10] hesab edən dahi liderin fikrincə, Türkiyə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müqəddəratına laqeyd qalmamalıdır: “Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan məsələsi Türkiyə üçün ciddi düşünüləcək bir məsələdir” [3, s. 10]. “Siyasi publisistikamızın ən gözəl nümunəsi” [8] olan kitab müqəddimə və on bir bölmədən, “Azərbaycan qurbanlarından bir listə”, qeyd və şərhərdən ibarətdir. “Azərbaycan xəlqi” adlanan birinci bölmədə I Dünya müharibəsindən (1914-1918) əvvəlki və sonrakı Azərbaycanın sözlə coğrafi xəritəsi çəkilmiş, Azərbaycan xalqı, onun milli, dini mənsubiyyəti, mədəniyyəti, dili, tarixi, tərkibində olduğu dövlətlər, xanlıqlar dövrü, çarizmin Azərbaycanı istilasını və s. mühüm məlumatlar diqqətə çatdırılmışdır. Böyük mütəfəkkir hansı xalqın idarəsi altında olmasından asılı olmayaraq, rəsmi şəkildə olmasa da, xalq ədəbiyyatı, xalq aşığı və şairləri vasitəsilə xalqın öz dilini qoruyub saxlamağa müvəffəq olduğunu və milli mənsubiyyətini dərk edən, xatırlayan bir xalq olduğunu sübut etdiyini, sözün həqiqi mənasında alqışlamışdır. M.Ə.Rəsulzadə türk dilində yazılı ədəbiyyatın yaranmasında “yalnız Azərbaycan deyil, bütün türklüğün dahi şairlərindən, Azərbaycanlılarca “əbuşüərə” künyəsini daşıyan Füzulinin” [3, s. 15] və Şah İsmayıl Xətəinin xidmətlərinin nəticəsi olaraq Azərbaycan türk ədəbiyyatının müstəqil bir cərəyanına çevrildiyini qeyd edir (Füzulidən əvvəlki dövrdə türkcə yazılmış əsərlər müəllifə bəlli olmamışdır – A.O.). Füzulidən sonrakı əsərlərdə Azərbaycanda dramaturgiyanın, teatrın, mətbuatın, təhsilin inkişafından bəhs edən böyük ədib milli mübarizə tarixində “İqbal”, “Sədayi-həqq”, “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Açıq söz” qəzetlərinin, “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: “... “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi Azərbaycan məzahirinin xalq etdiyi bir şah əsərdir. Ədəbi məcmuələrdən ən mümtəz mühtərəm Hüseynzadə Əli bəyin təhti-müdiriyyətində çıxan “Füyuzat” məcmuəsi idi. “Füyuzat” məcmuəsi Azərbaycan üdəbasını Osmanlı ədəbiyyatını təqlidə sövq edən ən böyük amillərdən birisi olmuşdur” [3, s. 19].

1905-ci il inqilabından sonra Rusiyada türklərin əleyhinə yeridilən şovinizm siyasəti qeyri-rus millətlərində milli hissləri daha çox oyandırır, xüsusən də “türk milliyətpərvərliyi qabarıyordu” [3, s. 23]. Nəticədə, Rusiyada təhsil alan türklər birləşib “Müsavat” adlı gizli bir cəmiyyət təşkil edirlər ki, bu cəmiyyətin əsas məqsədi Rusiyada yaşayan türklərin ruslarla bərabər hüquqlara malik olduğunu görmək idi: “Cəmiyyətin məfkurəsi millətlər arasında tam bir müsavati-hüquq təsəvvürü idi. Bunun üçün də “Müsavat” namını almışdı” [3, s. 24]. Bu cəmiyyətin “Səbil ül-Rəşad” qəzetində dərc olunan bəyannaməsinin bir qismi əsərə daxil edilmişdir. Buradan aydın olur ki, hələ o zamandan milli düşüncəli bu cəmiyyət Rusiya əsirliyindən qurtarmaq və Türkiyəyə meyl etmək lazım olduğunu qətl etmişdi: “Bizim yeganə çareyi-nicatımız Türkiyənin

istiqlalı və onun tərəqqisindədir. Əgər biz şimdiki əvvəlki hissizliyimizdən vaz keçməzsək, bu üzdən dünyanın gözü önündə həqq, insaniyyət və milliyyətimizi qaib edib əğyarə acir, tabe və adətən əsirlikdə qalacağımıza şübhə edilməsin” [3, s. 24].

“Hərbi-ümumi və ixtilafı-kəbir” adlanan üçüncü bölmədə I Dünya müharibəsinin yaranma səbəbləri, onun doğurduğu 1917-ci il inqilabı, bolşevizmin yaranması və Azərbaycan türklərinin hər iki siyasi hadisədən gözləntisinin “kəndi hürriyyət və hakimiyyəti-milliyəsini təyin edər bir nəticə” [3, s. 28] olduğu diqqətə çatdırılır. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə Rusiyada bir anarxiya, hərç-mərclik yaranmış, ordu cəbhəni tərk etməyə, kəndlilər mülkədarların ərazilərini, əmlakını zəbt etməyə başlamış və Petroqraddakı bolşevik hökumətinin verdiyi dekretlərdə qeyd olunmuşdu ki, “millətlər dəxi istərlərsə Rusiyadan belə ayrılı bilərdilər” [3, s. 29]. Sürətlə geri dönməyə Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunun islam əhalisinə qarşı törətdiyi təhqir və təcavüzlərdən, təhdidlərdən Qafqaz əhalisini qorumaq üçün Cənubi Qafqaz idarəsinin yaradılması, xüsusi bir heyətin bura ezam edilməsindən bəhs olunur. Zaqafqaziya Seyminin yaradılması, lakin rəsmi Bakının onu deyil, Petroqraddakı hökumətini tanıması, gürcü və erməni milli ordularının yaradılması işi sürətlə tamamlandığı halda, müsəlman alayının təşkilinin mübahisə və münaqişələrə səbəb olması, V.Leninin əsarətdə olan Şərqə mövqelərini tam təmin etmədikləri ilk günlərdə verdiyi yalançı hürriyyət və istiqlal vədləri, 1917-ci ildə Xoqənd, Taşkənd, Krım, Ukraynada muxtariyyət tələb edən əhalinin zorla tabe etdirilməsi və s. hadisələrə aydınlıq gətirilir. Xüsusən, ermənilərə vədlər verən Şaumyanın (Lenin və Stalinin imzaladığı 13 sayılı Dekret – A.O.) təsiri nəticəsində “bir ay əvvəl Bakı bələdiyyəsində rus məclisi-müəssisənini dağıdan bolşeviklərə qarşı bombalar, metralyozlar saçan “Daşnaksütyun” fırqəsi Bakı “Soveti” ilə sıx bir rabitəyə və əsgəri bir ittifaqa girmiş oldu” [3, s. 32]. Bu ittifaqın nəticəsi isə rəsmi olaraq siniflər arasında mübarizə adlandırılan, həqiqətdə isə türk-müsəlman soyqırımını olan 1918-ci il martın 17-dən başlayan 12000-dən çox günahsız insanın qətlə yetirildiyi qanlı mart soyqırımını olmuşdur.

“Qardaş Türkiyənin imdadı” adlı bölmədən aydın olur ki, Şaumyanın “muxtariyyət deyil, xarabazarlıq alacaqsınız” – fikrinə müvafiq və Türkiyə Ermənistanı yaratmağı planlayan belə dəhşətli soyqırım Şamaxı, Lənkəran, Salyan, Quba, Kürdəmirdə, həmçinin Qars və Erivan vilayətlərində də həyata keçirilmişdir. “1918-ci ilin martında təşkil edilmiş qırğınlardan sonra Azərbaycan milli demokratiyası istiqlaliyyət uğrunda açıq mübarizə və milli hakimiyyət yaratmağın milli qurtuluş üçün yeganə yol olduğunu dərk etdi. Azərbaycan nümayəndələrinin təkidilə Zaqafqaziya Seymi aprel ayının 9-da Zaqafqaziyanın suverenliyini elan etdi” [1, s. 5]. 1918-ci il may ayının 26-da Gürcüstanın, 28-də isə Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan etməsi, Batum müqaviləsi ilə Azərbaycanın ölkədə təhlükəsizliyi bərpa etmək məqsədilə Türkiyədən əsgəri yardım istəmək haqqının təmin olunması məhz qanlı hadisələrin qarşısını almaq üçün atılmış addımlar idi. Soyqırım təhlükəsi artıq Gəncəyə gəlib çatdığı bir zamanda Nuru Paşanın ordusunun Gəncəyə daxil olmasını xalq bayramı kimi qarşılamışdı. Milli Şuranın Gəncəyə köçürülməsi, orada ikinci kabinetin yaradılmasının səbəbi isə Türkiyədən Gürcüstan yolu ilə gəlməli ordunun Almaniyanın yaratdığı maneələr səbəbindən yubanması idi. Bu zaman Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan hökuməti adından etiraz bəyanatı yazdı. 1918-ci il iyulun 12-də İstanbuldakı Almaniyaya böyük elçiliyinə gedib, alman-rus anlaşmasına etiraz əlaməti olaraq bəyanatı təqdim etdi” [6, s. 86]. Nuru Paşanın ordusunun, qardaş xilasına can atan “türk Məhəmmədciyinin türk vəhdəti tarixində altın hərflərlə yazılacaq bir fədakarlığı ilə Azərbaycan qəvayi-milliyəsi kəndi paytaxtına giriyor” [3, s. 42]. Bu zaman İstanbulda olan Məhəmməd Əmin bəy bu xəbərin onda nəhayətsiz bir

sevinc yaratdığını belə ifadə etmişdir: “Bu qəsa xəbərin məndə tövliid etdiyi təsiri qabil deyil təsvir edəməm. O təsiri hala unudammıyoram” [3, s. 42].

“Mondrus mütarikəsinin Qafqasiyadakı nətayici” adlı V bölmədə Nuru Paşanın Mudros müqaviləsi şərtlərinə əsasən, bir həftəyə Bakını, bir aya isə bütün Qafqazı tərək etmək məcburiyyətində olmağı haqqında danışıılır. O dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ingilislərlə ancaq diplomatik danışıqlarla anlaşıla biləcəyini böyük ictimai xadim doğru müəyyənləşdirmişdi. Çünki: “Almaniyanın, Türkiyənin təslim olunduğu bir qüvvətə qarşı Azərbaycanın hərəkət etməsi bittəb əqlə belə gəlməzdi” [3, s. 45]. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ingilis komandanlığına verdiyi notanın nəticəsi olaraq rus Bığeraxov ordusu və ermənilər Bakını tərək məcbur oldular. Cümhuriyyət zamanı Bakının yaşadığı “ən səmimi sevinc günlərindən biri” [3, s. 49] də Gəncədə AXC-nin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov tərəfindən yaradılan ordunun 1919-cu il 5 apreldə Bakıya gəlişi olmuşdur. AXC-nin ingilislərlə apardıdığı siyasətin uğurlu alınmasının səbəbi isə Məhəmməd Əmin bəy görə Azərbaycanın müstəqilliyinin, Rusiyadan ayrılmasının ingilislərin xeyrinə olması idi: “Bakı petrolunun müstəqil Qafqasiyalı bir hökumət əldə bulunması və ələlümum Qafqasiyanın Rusiyadan ayrılması ingilislərin işinə gəliyordu. Azərbaycan da bu keyfiyyətdən istifadə etməli idi” [3, s. 50]. “Milli azadlıq hərəkətinin liderləri müstəqil dövlətçiliyi yaradaraq dövlət hakimiyyətinin ilk addımlarından, uğrunda ardıcıl və inadlı mübarizə apardıqları vəzifələri həyata keçirməyə başladılar” [4, s. 222]. Bundan sonra baş verən siyasi hadisələrin səbəblərini anlamaq üçün Azərbaycan Milli Şurasının milli və siyasi tərkibi haqqında məlumat verir.

AXC-nin 80 illiyinin keçirilməsi ilə bağılı verdiyi Sərəncamda Ümummillil lider Heydər Əliyev xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmiş müstəqil dövlətin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinə əvəzolunmaz xidmətlərini layiqincə dəyərləndirmişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış kəskin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır” [2, s. 12]. Azərbaycan Milli Şurasının on yeddi ay müddətində əldə etdiyi nailiyyətlər Məhəmməd Əmin bəy tərəfindən belə ümumiləşdirilmişdir: “Əvvələn: piyadə, süvari, topçu, təyyarəçi, teleqrafçı kimi hər növ silah ənvaindən mütəşəkkil 17 min miqdarında bir ordu hazırlanmış, məktəbi-hərbiyyət təsis olunmuşdu. Saniyən: ... bütün Azərbaycanda əmniyyət və asayış təsis olunaraq rus asirlərinin ziri-əsaretində bulunan Lənkəran qəzası ana vətənə iadə edilmiş, Naxçıvanın Ermənistan hökumətinə qarşı mücadiləsi mənən, maddən, siyasətən təqviyə olunaraq oraya vali göndərmək surətilə Azərbaycana mərbutiyəti-idarə dəxi təhti-təminə alınmışdır” [3, s. 56]. “Çarlıq zamanında dövlət idarəsinə yaxın buraxılmayan azərbaycanlılardan zabita və əmniyyət qüvvətləri vücuda gətirdi. Sosial sahədə əsaslı islahata girişdi. Kəndlilərə torpaq vermək üçün qanunlar hazırladı. Fəhlələrin haqlarını qorumaq üçün tədbirlər aldı. Xalqı az zamanda oxutmağa başladı. Orta və ali məktəblər açdı. Məmləkətdə tam bir azadlıq vardı. O zaman indi sovet zamanında olduğu kimi terror deyilən şeydən heç bir əsər yoxdu. Şəxslər də, məskənlər də əmin və amanda idi. Vətənin qarlıları indi olduğu kimi bütün dünyaya qaralı deyildi. Hər azərbaycanlı istədiyi zaman hara istərsə gedərdi” [7, s. 7-8] – bu misralar isə görkəmli liderin 1953-cü ildə “Amerikanın səsi” radiosundan “Azərbaycana müraciəti”ndəndir. Bundan başqa AXC-nin nailiyyətləri sırasında neft mədənlərinin bərpası, türk dilinin rəsmi dövlət dili elan olunması, maarif sahəsində milliləşdirilmək siyasəti, Bakı-Batım dəmiryolunun, neft kəmərinin yenidən bərpası, uğurlu xarici siyasəti və s. sadalanır. Bu bölmənin sonunda müəllif AXC-nin süqut etməsinin əsas səbəbini də qeyd etməyi lazım

bilir ki, bu səbəb daxilədəki narazılıqlarla deyil, “xaricdən gələn təcavüzkar bir qüvvət üzərinə zühur etmişdir” [3, s. 60].

Kitabın “İstiqlal məfkurəsi” adlanan son bölməsində Azərbaycanın müstəqilliyini elan edərkən Məhəmməd Əmin bəyin söylədiyi “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” məşhur fikrinin heç də əbəs yerə söylənmədiyi və üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağın – müstəqilliyin bu müqəddəs timsalının xalqın qəlbində mənən yaşadığına sonsuz inam ifadə olunmuş, çəkil və oraqlı qırmızı rəngli bayrağın isə Rusiya əsarətini örtməkdən başqa bir mənə daşımadiğı qeyd olunmuşdur: “Eşqi-istiqlal ilə yanan və həsrəti-hürriyyətlə sızlayan Azəri gəncliyinin ürəyi yarılsa, bu bayrağın orada mənquş olduğu görülər. ...Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər – Müsavat dövrü deyirlər. Fəqət, xalq bu dövrə Azərbaycan dövrü deyir. Xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənədən ziyadə fikir və əməl şəklinə təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur!” [3, s. 95]. Bu müqəddəs bayrağı qəlbinin ən ali köşəsində saxlayan Azərbaycan xalqı 1990-cı ildə yenidən müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxdı və qanı bahasına olsa da, azadlığına qovuşdu, üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağımız bir daha enməmək üzrə yenidən qaldırıldı!

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
2. Ələkbərov F. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü. Bakı: Elm, 2007, 270 s.
3. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
4. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: OKA ofset, 2004, 348 s.
5. Vergili A. Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken Kitabı – Hayatı, Eserləri ve Hakkındaki Yayınlar – Bibliyografiya. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016, 348 s.
6. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991, 308 s.
7. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı: Kitab Klubu, 2013, 504 s.
8. <http://reaksiya.az/news/maraqli/23077-mehemmed-emin-resulzade-ve-onun-azerbaycan-cumhuriyyeti-eseri>.

Айгюн Оруджева

ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ОБ ИСТОРИИ РЕСПУБЛИКИ

Известный общественный и политический деятель Мухаммед Амин Расулзаде, наряду с незаменимой политической деятельностью в создании независимой демократической республики на Востоке, привлек внимание также своей литературной и публицистической деятельностью. В статье рассматривается присужденная Премии Ататюрка в 1923 году книга «Азербайджанская Республика», в которой отражены выводы великой патриотической личности о Демократической Республике Азербайджан. В книге описывается отношение великой личности к общественно-политическим событиям, совершившимся до Демократической Республики Азербайджан, в период двухгодичной независимости и послереспубликанский период, было раскрыто настоящее лицо российской политики.

К. почевые слова: независимость, республика, тюркизм, право, большевизм.

Aygun Orujova

A VALUABLE SOURCE OF THE HISTORY OF REPUBLIC

The prominent public and political figure, Muhammad Amin Rasulzadeh, comes to the front with his literary and publicist activity, along with his irreplaceable activity in the establishment of the first independent democratic republic in the East. The article deals with the book “The Republic of Azerbaijan” which reflects the ideas of a great patriotic person on the Democratic Republic of Azerbaijan and was awarded with Ataturk Prize in 1923. The book describes the attitude of a great person to the social-political events that took place before the Democratic Republic of Azerbaijan, the 2 years independence period and post-republican period, and reveals the background of Russian policy.

Keywords: *independency, republic, Turkism, right, bolshevism.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)